

НОМЕНКЛАТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СУМСЬКОГО ПОЛКУ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст.

У більшості наукових праць, присвячених дослідженню історії Слобідської України в цілому та Сумського полку зокрема, військово-історична проблематика або відсутня, або виступає другорядним питанням. Організація управління місцевих козацьких полків, як військових одиниць, залишається майже не дослідженою, тим більше, коли це стосується історії окремо взятих формувань, у т.ч. й Сумського слобідського козацького полку.

Козацькі полки, що існували на землях Слобідської України протягом другої половини XVII-XVIII ст., були явищем непересічним, у т.ч. з огляду на особливості управління. Являючи собою національні ірегулярні військові формування, що входили до складу збройних сил Московської держави, а згодом Російської імперії, вони певною мірою поєднали в собі риси кількох мілітарних культур: української, московської та модерної європейської.

Звичайно, що основу військового управління становили традиційні засади українського козацького війська Гетьманщини. Будучи підпорядкованими Розрядному приказу, слобідські полки в певній мірі зазнали впливу тогочасної помісної військової системи Московської держави. Зрештою, найбільший вплив на систему управління слобідськими формуваннями здійснили імперські урядові заходи першої третини XVIII ст., основною метою яких було намагання *«регуляризувати»* слобідські регіменти. Крім вище наведеного, кожен слобідський полк до певного часу зберігав статус своєрідної автономії, а тому мав певні особливості, у т.ч. й у сфері військового управління. Саме тому питання дослідження специфіки окремо взятого слобідського полку (у даному випадку - Сумського) є в значній мірі актуальним.

На відміну від помісного московського війська XVI-XVII ст., в українському козацтві здавна існував достатньо чіткий розподіл посадових обов'язків між старшинським складом, причому існували як основні, так і допоміжні посади. Номенклатура полкових і сотенних урядів Слобідської України засадничо була тотожною відповідним структурам Гетьманщини, оскільки була їх прямим запозиченням. З плином часу вона змінювалася, причому в бік ускладнення. Перш за все, це було пов'язано з процесом інтеграції слобідських полків у регулярні збройні сили Російської імперії та відповідними урядовими реформами.

З огляду на те, що основну категорію мешканців створеного у 1659 р. Сумського полку складали переважно міщани і селяни, брак козацької старшини, позначився на його первинній управлінській структурі. У 1659 р., окрім полковника та сотників, в Сумському полку були лише писар, отаман і хорунжі [1, с.48-50; 2]. Упродовж другої половини XVII - першої третини XVIII ст. відбувалася розбудова структури полкового уряду, що призвело до появи нових старшинських посад і значної кількості т. зв. *«полкових служителів»*. На нашу думку, головну роль у цьому процесі відігравав російський чинник в особі центральних урядових органів.

Старшинські посади в козацькому полку традиційно поділялися на основні та допоміжні. До перших відносилися полковник, наказний полковник і сотники. У віданні основних посадовців перебували майже всі сфери діяльності полку чи його сотенних підрозділів. В той же час старшини на допоміжних посадах (полковий обозний, полковий суддя, старший та молодший полкові осавули, полковий хорунжий, старший і молодший полкові писарі) лише допомагали урядувати полковнику чи сотникам у певній галузі, виконували три найважливіші функції - адміністративну, судову та військову. Посада наказного полковника була виключно призначувана *«за наказом»* самого полковника або, в разі його відсутності, вибором старшини чи за рішенням вищого московського командування.

До обов'язків полкового уряду належало сприяння полковнику в управлінні полком як військовою одиницею. Старшинська адміністрація відповідала за озброєння і спорядження, керувала полковим обозом та полковою артилерією. Вона відповідала також за мобілізацію полку, спорядження його в похід і водночас за безпеку території полку від татарських набігів. Окрема робота проводилась щодо запобігання шпигунству та диверсійним діям з боку ворога. Полковий обозний, осавули та хорунжий виконували військові функції в межах полку і під час бойових походів могли очолювати окремі загони. Важливі рішення приймалися переважно радами полкової старшини. Полковник, на відміну від старшин, мав два голоси. На радах інколи виникали гострі суперечки між старшинами, які могли закінчуватись навіть бійкою [3, с.74].

Кожен член полкового уряду виконував притаманні йому функції. Другою особою в полку був обозний, безпосереднім обов'язком якого було відання матеріальною частиною полкової артилерії та керівництво численним штатом артилерійської прислуги. Під його орудою також перебував полковий обоз певною

мірою - полкова і сотенні фортеці. Обозні відповідали за організацію і постачання полку, відряджалися з певними відповідальними завданнями, розслідували злочини, засідали в полковому суді. Як друга посадова особа, обозний виконував функції наказного полковника в разі хвороби чи від'їзду останнього, однак не мав права видавати універсалів. Як правило, полковий обозний головував при виборах полковника.

Полковий суддя відав військовими і цивільними судовими справами. До його компетенції входило вирішення майнових і земельних справ та завірення купчих. Судові справи вирішувались у ратуші, куди збиралася та ж сама старшина з єдиною різницею, що вів засідання суддя. Однак останнє слово у всіх судових питаннях завжди залишалося за полковником.

Два полкових осавули були безпосередніми помічниками полковника у суто військових справах, частіше, ніж інші чини полкового уряду, вони виконували різні адміністративні доручення. Вони відповідали за ведення списків козаків полку, керували стройовою та бойовою підготовкою козаків, контролювали їх спорядження, озброєння і забезпечення. Полкові осавули відповідали за відправку козаків для воєнних дій, наглядали за виконанням вироків, інспектували сотні і виконували різноманітні адміністративні, судові та військові доручення полковника.

Обов'язки полкового хорунжого були близькими до обов'язків обозного, але вони мали менш самостійний характер і поєднувалися з адміністративно-господарчими та конкретними військовими дорученнями рейментарів. Іноді одночасно було два хорунжих, один з яких вважався охоронцем великого полковому стягу (хоругви) і був головним. Другий (молодший) тримався при малому полковому прапорі - значкові. Крім охорони полкових прапорів, до їхніх функцій належало завідування стройовою частиною, полковою музикою, інспекція військової справи, керівництво т. зв. хорунжевими козаками.

Полкові писарі завідували полковою військово-похідною канцелярією. В ратуші вони ділили обов'язки: один відповідав за військові, а інший за цивільні справи. Під їх керівництвом особливий склад полкової канцелярії здійснював загальне діловодство, листувався з московським урядом, козацькими адміністраціями Гетьманщини, церковними установами та органами місцевого самоврядування. Інколи під час походу писарі долучалися до військових справ.

До слобідської полкової старшини з кінця XVII ст. буде примикати привілейована категорія козаків. Вже у 80-х роках XVII ст. у середовищі слобідського козацтва намічається тенденція

успадкування старшинських урядів - зустрічаються поодинокі згадки стосовно «значних полчан», «військових товаришів» та «знатних товаришів». У Сумському полку це сталося напевно ще раніше - у 1664 р. Іван Гарасимович Кондратьєв на правах «полковничого сина» та «полковника» відвідує Москву [4, с.578], а в 1680 р. спостерігається тимчасовий поділ військової частини на «Сумський полк Григорія Кондратьєва» і «Сумський полк Гарасима Кондратьєва» [5]. Саме на основі «значного козацтва» в 1714 р. відбувається остаточне оформлення нової категорії слобідського козацтва - т.зв. підпрапорних, як певного аналогу «знатних», бунчукових і значкових товаришів. Що ж стосується категорії «знатне товариство», то у слобідських полках вона ще певний час зберігалася - навіть у 20-х роках XVIII ст. під нею розуміли абшитовану (відставну) старшину та власне підпрапорних. В той же час до останніх зараховувалися лише ті, хто міг нести службу. Підпрапорними найчастіше ставали діти полкових старшин або заможні козаки за певні заслуги. Більш пізній «Екстракт о слободских полках 1734 г.» зазначає наступне: «подпрапорные учреждены с 1714 г. из старшинских детей». Обов'язки підпрапорних полягали в «присутствии при полковом прапоре и посылаются в партии для разных дел и конвоя» [6, с.107].

За урядовими приписами у слобідських полках мало бути по 40-50 підпрапорних. Проте у 1721 р. в Сумському полку було лише 3 «знатных козаков прапора» [7]. У 1727 р. сумських підпрапорних нараховувалося вже 46 чол., [6], а у 1734 р. - 48 чол. [8, с.151]. При створенні тимчасових військових команд підпрапорні призначались їх керівниками або помічниками старшинських чинів. Допмагаючи полковим урядовцям, вони могли виконувати і різні дрібні доручення. Підрозділ «підпрапорних товаришів», виконуючи і функції полковницької охорони, нагадував урядові гвардійські підрозділи. Перебування в підпрапорних було справою престижу, першим щаблем старшинської кар'єри. а тому старшини та заможні козаки намагалися змалечку записати своїх дітей до цієї категорії. Службу підпрапорні несли власним коштом (зі своїх ґрунтів), будучи своєрідною старшиною без посад. Виділені з основної маси козацтва, вони вилучалися з-під влади сотника і підпорядковувались безпосередньо полковнику, який і санкціонував зарахування претендентів у підпрапорні.

Призначений у 1723 р. командиром Української дивізії М.Голіцин зробив спробу привнести у слобідські полки «регулярні» підрозділи. Підпрапорні «курени» найбільше підходили на таку роль

і з 20-х років XVIII ст. у Сумському полку запроваджується посада полкового ротмістра [9], на яку безпосередньо дивізійним командиром призначалися переважно діти вищої полкової старшини.

У 1731 р. указом Військової колегії в Сумському полку запроваджується т.зв. регулярна рота, яка формувалася за рахунок кращих виборних козаків. Номенклатура полкових урядовців збільшується: запроваджується посади капітана регулярної служби, двох поручиків сотенних команд та кількох унтер-офіцерів [10, с.153].

Для кращого розуміння старшинської ієрархії Сумського слобідського козацького полку 1 пол. XVIII ст. спробуємо визначити ранговість основних урядів: 1) полковник; 2) полковий обозний; 3) полковий суддя; 4) полковий ротмістр (з 1723 р.); 5) старший полковий осавул; 6) молодший полковий осавул; 7) полковий хорунжий; 8) старший полковий писар; 9) молодший полковий писар; 10) сотник; 11) капітан регулярної роти (з 1731 р.); 12) поручик сотенної команди (з 1731 р.); 13) підпрапорні (з 1714 р.); 14) сотенний писар; 15) полковий канцелярист; 16) сотенний осавул; 17) сотенний хорунжий; 18) городовий отаман; 19) курінний отаман; 20) сільський отаман.

Крім вище наведених урядовців, існувала велика кількість т.зв. «*полкових служителів*», що виконували вузькоспеціальні фахові функції. Проте це тема окремого дослідження.

Підводячи підсумок, варто зауважити, що протягом першої третини XVIII ст. під впливом урядових реформ номенклатура старшинських посад Сумського полку зазнала суттєвих змін, пов'язаних із диференціацією і перерозподілом посадових обов'язків полкових урядовців.

-
1. Корнієнко О.М. Нариси військової історії України: Сумський слобідський козацький полк 1659-1765 рр. - К.: Наш час, 2008. - 488 с.
 2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф.ХХІХ - Данилевич В.Ю, спр.3, арк.3.
 3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х.: Дельта, 1993. - 256 с.: іл.
 4. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиєю наук под редакциєю Д.Я.Самоквасова. - Том III. Разрядный приказ. Московский стол. 1660-1664. - СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1901. - 674 с.
 5. ІР НБУВ, ф.ХХІХ - Данилевич В.Ю, спр.151, арк.277.
 6. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII - першої третини XVIII ст. - Х.: ВД «Райдер», 2003.
 7. ІР НБУВ, ф.ХХІХ - Данилевич В.Ю, спр.8, арк.178-180, 184.
 8. Багалей Д.І. Матеріали для історії колонізації і быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. - Х.: Типография К.Л.Счасни, 1890. - 456 с.
 9. ІР НБУВ, ф.ХХІХ - Данилевич В.Ю, спр.8, арк.190.
 10. Головинский П. Слободские козацьки полки. - СПб.: Типография И.Тиблена и комп., 1864. - 247 с.